

Краса жіноча: сережки та наручі

Юлія Володимирівна Мисько, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного сектору археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

Series Byzantina. Ukrainica, 29, 2022

Жіночі прикраси під час археологічних досліджень на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» трапляються рідко, це й зрозуміло з огляду на те, що монастир завжди був чоловічим. Хіба, може, збереглися в похованні заможної пані чи яка прочанка загубила б. Власне, таке сталося при дослідженні Успенського собору ще у 1986 р., коли у виявленому в цегляному склепі жіночому похованні XVII ст. була позолочена сережка з камінцем. Наступна подібна знахідка була зроблена більше, ніж через 30 років під час досліджень 2018–2019 рр. на території церкви Спаса на Берестові. Це сережка, виготовлена з білого металу (вірогідно, срібла), у вигляді округлої розімкнутої дужки діаметром 2,3 см з двома перевитими дротом стержнями-підвісками довжиною 1,5 см (рис. 1). Стержні завершуються ажурними намистинами, закріпленими невеличкими суцільними намистинками.

Рис. 1. Сережка XIV–XV ст. з території церкви Спаса на Берестові до (а) і після (б) реставрації. Художниця-реставраторка Н. Онопрієнко, рисунок Д. Пєфтіця

Сережки відомі у слов'янській культурі, але вони не завжди були жіночими прикрасами. Візантійський історик X ст. Лев Диякон, описуючи зовнішність князя

Святослава, згадує про увіткнуту в його вухо золоту сережку, прикрашену карбункулом (давня назва червоного гранату, а можливо, рубіну), який був обрамлений двома перлинами. У писемних пам'ятках (грамотах) слово «серьга» використовувалося у значенні чоловічої вушної прикраси ще у XIV ст. Жінки у давньоруський час зазвичай носили скроневі кільця, подібні до сережок ювелірні вироби, які найчастіше вплітали у волосся чи привішували на шкіряному ремінці або стрічці обабіч обличчя. Але з XIV ст. вони припиняють фігурувати у писемних джерелах та траплятися у похованнях і поступаються звичним для нас сережкам.

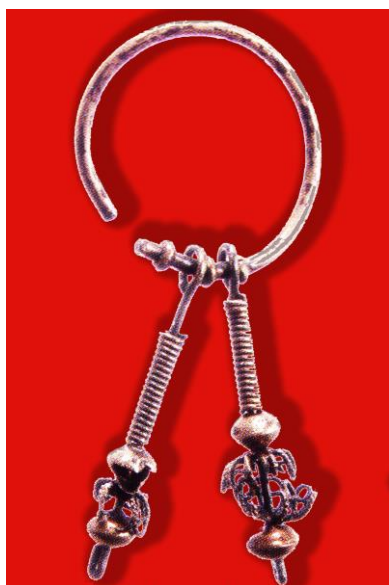

Рис. 2. Сережка XIV ст. із Вільнюського замку (“Lietuvos didziuju kunigaiksciu rezidencija Vilniuje” 2010)

Саме у XIV ст. подібні до сережки з території церкви Спаса на Берестові – зі стержнем, що відходить донизу від кільцевої дужки (такі ще називають «у вигляді знака питання»), – стають поширеним видом жіночих прикрас. Найбільш усталеною версією їхнього походження є запозичення цієї форми зі Сходу чи кочівницького світу, зважаючи на типовість таких зразків для Волзької Болгарії та Золотої Орди. За іншою гіпотезою, прототип цих сережок слід вбачати у простих слов'янських скроневих дротяних кільцях, до яких з часом стали допасовувати стержньові підвіски, кількість яких збільшувалася. У XVI ст. писемні джерела поряд з однією («одинцы», «одинчики») та двома («серги двоичатые») згадують сережки вже з трьома підвісками («серги троичатые»). У XVII–XVIII ст. вони відомі як «двійчатки» та «трійчатки», ці назви збереглися до XIX ст. «Двійчатки» вставлялися в мочку вуха або надягалися у вушну раковину. У цей час на

стержні часто нанизували сердоликові, кістяні, перламутрові кульки, намистини, річкові перлини, металеві кубики, прикрашені штампом або зерню.

За формою і конструктивними особливостями наша сережка вписується у хронологічний відрізок – друга половина XIII ст. – XV ст., а тип кріплення її підвіски – на спрощеному шарнірі – з'являється ближче до закінчення цього періоду. Срібна сережка, «на кільці якої вміщені дві ажурні, видовженої форми, підвіски», наведена у каталозі 1902 р. Богдана та Варвари Ханенків, була знайдена в Києві на розі Володимирської та Великої Житомирської вулиць і зарахована авторами до «предметів Великокнязівської епохи», тобто давньоруського часу. Більш вірогідно, що вона пізнішого походження. Враховуючи особливості кріплення підвісок, прикраса може бути датована часом не раніше XIV–XV ст. На білоруських теренах дві подібні прикраси («завушніцы») у вигляді кільця з трьома підвісками ажурно-філігранних та простих намистин на обвитих дротом стержнях знайдені у похованні XIII–XIV ст. з Колозької церкви у Гродно. Але найближча аналогія до нашого зразка – срібна позолочена сережка з двома підвісками із філігранними намистинами – походить із Вільнюського замку, де датована XIV ст. (рис. 2).

Рис. 3. Підвіска сережки з території церкви Спаса на Берестові до (а) і після (б) реставрації. Художниця-реставраторка Н. Онопрієнко, рисунок Д. Пефтіця

Дослідження території церкви Спаса на Берестові збагатили науковців фрагментом ще однієї схожої прикраси. Це трохи вигнута підвіска сережки з білого металу загальною довжиною 2,5 см (рис. 3). Вона складається з трьох надягнутих на стержень намистин, діаметр середньої ажурної намистини 0,9 см, суцільних бічних – 0,5 см. Знайдена під північним валом за допомогою металодетектора (рис. 4).

Атрибуція та хронологічна належність виробу ускладнена його фрагментарністю, адже нам не відомі ані спосіб кріплення підвіски до основної частини сережки, ані кількість підвісок у прикрасі. Тим важливіше придивитися до деталей, а саме зауважити мініатюрні розетки на стержні, які розділяють намистини. За матеріалами Новгород, Пскова і Твері такі розподільні розетки відомі у XIV–XVI ст. Центральна ажурна намистина нашої підвіски виконана у звивисто-спіральному стилі скані, який переважав в оформленні сережок XVI ст. Подібні традиції оздоблення продовжувалися і в наступних, XVII–XVIII століттях. Дві прикраси з найбільш близькими до нашої елементами зберігаються у музеях Москви. Перша – це срібна із золоченням «двійчатка» початку XVIII ст. з Державного історичного музею, в якій на трохи вигнутих стержнях підвісок по 3 схожі на наші намистини, але без розподільних розеток (рис. 5: *а*). Друга – пара золотих «трійчаток» початку XVIII ст. з музею Московського Кремля, де менші за довжиною бокові підвіски мають такі розетки між ажурною та суцільною намистинами (рис. 5: *б*).

Рис. 4. Археологічний нагляд за земляними роботами на валу Київської фортеці під час науково-рятивних досліджень на території церкви Спаса на Берестові у 2018–2019 рр. (фото О. Махота)

Враховуючи місце знахідки нашої прикраси під північним валом, який споруджували як частину Печерської фортеці на початку XVIII ст., хронологія підвіски, вірогідно, охоплює XVI–XVII ст., можливо, другу частину цього періоду.

Рис. 5. (а) Сережка-«двійчатка» поч. XVIII ст. з Державного історичного музею (Москва) та (б) сережки-«трійчатки» поч. XVIII ст. з музею Московського Кремля

Але не тільки сережки доповнювали і прикрашали середньовічний костюм, поширеними були й оздоби рук, серед яких різноманітні браслети. Уламки скляних браслетів неодноразово траплялися під час археологічних досліджень на території Заповідника. А польовий сезон 2018 р. приніс і два фрагменти литого стулкового браслета, які були знайдені у Митрополичому саду. Розмірами $3,5 \times 1,8$ см та 1×1 см, вони виготовлені із олов'яно-свинцевого сплаву та прикрашені плетеним рослинним орнаментом (рис. 6).

Такі ювелірні вироби наслідували давньоруські коштовні срібні стулкові браслети-наручі із черню. Вони копіювали їхню форму та орнаментацию, але були виконані у простішій техніці лиття. Зазвичай склалися із двох половинок, виготовлених з олов'яно-свинцевого сплаву, бронзи чи білону (сплаву срібла та олова) і поєднаних між собою шарнірами. Найбільш ранній подібний браслет був знайдений у шарах давнього Новгороду 70-х рр. XII ст., а загалом такі браслети побутували у XII–XIV ст. як типово міські прикраси, стулки яких були широкими, рідше – вузькими. Найчастіше прикрашалися

геометричним або рослинним орнаментами – переплетеними опуклими лініями стилізованого рослинного візерунку або вервицями, що імітували зернь та філігрань. Жодний такий знайдений браслет не має слідів чорніння. Позаяк технологія нанесення чорніння на прикрасу була складною та трудомісткою, яка потребувала від майстра досвіду, вміння, певних економічних витрат, вона не відповідала потребам масового ринкового виробництва. Використання черні на прикрасах для широкого кола споживачів було нерентабельним, на відміну від срібних наручів, що виготовляли на замовлення шляхом відтискання за матрицею, і які завжди були індивідуальними виробами.

Рис. 6. Фрагменти стулкового браслета XII–XIV ст. з Митрополичого саду Києво-Печерської лаври

Ливарні форми для виготовлення браслетів відомі з розкопок давньоруських міст (Києва, Новгород, Пскова, Серенська), але самі вилиті вироби знаходять нечасто, вони не містилися в скарбах, з матеріалів яких зазвичай походять їхні коштовні прототиби. На українських теренах фрагменти таких вузькостулкових прикрас, орнаментовані арками з

опуклих крапок, трапилися на території садиби Михайлівського монастиря у Києві (розкопки 1938 р. М. К. Каргера) та на дитинці літописного Збаражу*.

Знайдені на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» прикраси ілюструють як розвиток ювелірного мистецтва, так, певною мірою, тогочасні смаки і моду. Вони вписуються в історичний контекст Києва, який в різні часи був центром давньої Русі, важливою складовою Польсько-Литовської держави та Російської імперії.

Література

Жилина, Н. В. 2018. Серьги в уборе Московской Руси. *Археология Подмосковья*, 14, с. 278-306.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, XIV, с. 217-244.

Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва: Наука.

Сарачева, Т. Г. 2007. Ювелирные изделия второй половины XIII–XVI вв. с территории Северо-Восточной Руси. *Краткие сообщения Института археологии*, 221, с. 73-88.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука.

Тараненко, С. П., Мисько, Ю. В., Зажигалов, О. В. 2019. *Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

Lietuvos didziuju kunigaiksciu rezidencija Vilniuje. 2010. Vilnius: Verus Aureus.

*Висловлюємо вдячність М. Ягодинській за надану інформацію.